

Міністерства охорони здоров'я України № 620 від 29.12.2003: електронний ресур. – Режим доступу http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20031229_620.html

9. Підготовка сім'ї до народження дитини в Україні: навчальний посібник / [під ред. Н.Я.Жилкін] – К., 2006. – 160 с.
10. Зростаємо разом: книга для батьків дітей раннього віку: посібник для батьків / [за заг. ред. І.В. Братусь]. – К., 2007. – 154 с.

The article deals with the content and components of definitions “prenatal culture”, “prenatal psychology”. The ways of forming of prenatal culture in modern Ukrainian society have been defined and analyzed.

Keywords: prenatal culture, prenatal psychology, motherhood, fatherhood, parenting, parental responsibility and competence.

Отримано: 15.02.2011

УДК 316.6 – 591.5

В.П. Назарук

Психологічні закономірності розвитку ставлення до довкілля в процесі ОНТОГЕНЕЗУ

У статті здійснено аналіз проблеми формування та становлення екологічної свідомості на кожному віковому етапі розвитку особистості, її ставлення до навколишнього середовища; охарактеризовано закономірності формування екологічних установок і мотивів екологічної поведінки у різних вікових групах.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічна свідомість, екологічна поведінка, екологічні установки.

В статье раскрывается развитие и становление экологического сознания на каждом возрастном периоде развития личности; её отношение к окружающей среде; характеризуются аспекты формирования экологических установок и мотивов поведения в разных возрастных группах.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическое сознание, экологическое поведение, экологические установки.

Постановка проблеми. В основі вирішення проблем, що призводять до глобальної екологічної кризи, лежать розвиток і виховання екологічно грамотних установок та переконань в усій культурі. Якщо з дитинства навчати людей за спеціальними освітніми програмами, які передбачають “заглиблення” учнів в атмосферу постійного підвищення екологічної свідомості, екологічної обізнаності, екологічного світогляду, то в них з’являються правильні установки щодо довкілля і вони будуть діяти відповідно до цих установок. Але для цього недостатньо включити “екологічний розділ” до курсу природничих наук. Діти повинні безпосередньо спілкуватися з природою під керівництвом вчителів, які можуть показати їй красу та розповісти про наслідки насилля над середовищем досить яскраво й детально. Важливо з дитинства засвоїти, що довкілля з його проблемами не існує десь окремо від людини, а починається саме всередині неї. Важливим завданням екологічної психології є виховання людини, яка б надавала перевагу духовним цінностям над матеріальними.

Аналіз останніх досліджень. Проблема екологічної освіти споконвічно несе в собі протиріччя, тому що людина, як відомо, є носієм не тільки психологічних, але і соціальних, виробничих, споживацьких якостей. При цьому виконання соціальної ролі може входити в суперечності з екологічними цінностями носія даної ролі. Можна бути у позаробочий найактивнішим “другом природи” і водночас використовувати її відповідно до логіки виробничого процесу, завдавати їй екологічної шкоди.

Саме тому вчених надзвичайно цікавить проблема формування та становлення екологічної свідомості на кожному віковому етапі розвитку особистості, її ставлення до навколишнього середовища, мотивів поведінки. Психологічні дослідження даної проблеми свідчать про неоднозначне відношення до природного середовища [1, 2, 3, 5, 7, 8].

На думку Д.М. Кавтарадзе, для вирішення екологічних проблем необхідні нові форми екологічної освіти. Необхідно “повернутися до природи” у сенсі відчуття враження нею, розуміння нероздільності з нею, що являє собою найбільш важку виховну задачу [4, 8]. Безумовно, проблема формування нового типу екологічної свідомості вимагає створення нової парадигми екологічної освіти, яка повинна була б спиратися на відповідну “психологічну базу” [7, 8, 9].

Висунута й обґрунтована ідея, що вирішення екологічних проблем можливе тільки на основі принципового переходу від пануючої технократичної та антропоцентричної парадигми екологічної культури до парадигми природоцентричної (В.І. В’ю-

ницький, С.Д. Дерябо, В.І. Павлов, В.І. Панов, О.В. Плахотнік, М.М. Роміна, П.С. Риженков, І.П. Сафронов, Є.В. Орлов та ін.). Важливу роль у розвитку стратегічних напрямків екологічної освіти зіграли дослідження з екологічної психології (С.Д. Дерябо, В.С. Крисаченко, С.Г. Лебідь, А.М. Львовичкіна, С.Г. Москвичов, В.І. Панов, В.О. Скребець, Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко, В.А. Ясвін, та ін.), які дозволили з'ясувати особливості розвитку екологічної свідомості особистості, механізми її формування тощо.

Основний методологічний принцип екологічної психології, на думку провідних дослідників з екопсихології С. Дерябо і В. Ясвіна, полягає в чіткій відповідності педагогічного процесу екологічного виховання психологічному процесу формування екологічної свідомості [2]. Отже, цей принцип означає, що для ефективності педагогічного процесу, який формує екологічну свідомість особистості, необхідно задіяти в ньому якомога більше різноманітних психологічних факторів і механізмів, які сприяють формуванню екоцентричного типу екологічної свідомості. Крім того, дуже важливе значення для планування педагогічних заходів має віковий фактор. Саме вік вихованців чи учнів визначає форми та методи педагогічних заходів [6, 7].

Мета нашої статті – здійснити аналіз розвитку різних підходів щодо формування екологічної свідомості, екологічних установок та екологічної поведінки у різних вікових групах.

Найважливішою задачею екологічної освіти є формування екологічної особистості [3–5], тобто особистості зі сформованим екоцентричним типом екологічної свідомості, що характеризується такими закономірностями:

- психологічним включенням людини до світу природи;
- сприйняттям природних об'єктів у якості суб'єктів;
- прагненням до непрагматичної взаємодії зі світом природи [4].

Так, екологічній особистості, передусім, властива психологічна (перцептивно-афективна, мотиваційно-ціннісна та когнітивна) інтегрованість до світу природи, що базується на розумінні взаємопов'язаності світу людей та світу природи, в основі якого лежать такі положення:

1. Людина не стоїть ізольовано над природою, а включена як один із елементів до складної системи екологічних залежностей; будь-яка її дія може мати непередбачені наслідки, що порушують баланс в екосистемі. В силу сказаного, екологічна особистість прагне бути екологічно обережною.

2. Відходи людської діяльності, будучи “викинутими у природу”, не зникають там безслідно, а так чи інакше повертаються

до людини і спричиняють руйнівний вплив на її організм. Усі закони функціонування екосистеми є для людини обов'язковими такою ж мірою, як і для інших живих істот. В силу сказаного, екологічна особистість прагне бути екологічно поміркованою, помірною.

3. Світ природи є не тільки джерелом матеріальних ресурсів для людини, але й чинником її особистісного, духовного розвитку. В силу сказаного, екологічна особистість прагне до психологічної єдності зі світом природи, що дозволяє реалізуватися її духовному потенціалу, який виявляється у взаємодії з цим світом.

4. Не тільки людство однобічно впливає на природу, природа також чинить вплив на характер розвитку людства. В силу сказаного, екологічна особистість прагне впливати на інших людей, різноманітні суспільні, економічні і політичні структури так, щоб їхня діяльність була екологічно доцільною, не призводила до тих змін у природі, що потім будуть негативно впливати на розвиток людства, іншими словами, вона прагне бути екологічно активною.

Для екологічної особистості властивий суб'єктний характер сприйняття природних об'єктів [4; 5], що виявляється у такому: а) природні об'єкти відносяться нею до сфери "людського", вони рівні їй у своїй самоцінності і, відповідно, взаємодія з ними включається в сферу дії етичних норм, правил і т.д.; б) природні об'єкти можуть виступати для неї в ролі референтних чинників, що змінюють її погляди, оцінки, ставлення до себе, до речей, природи та інших людей; в) природні об'єкти можуть виступати для неї в якості повноправних партнерів по спілкуванню і спільної діяльності.

Ставлення до довкілля можна відобразити як трикомпонентну структуру, що складається з таких елементів:

- емотивного (емоційного) – подобається – не подобається;
- когнітивного (пізнавального) – вивчаю, досліджую;
- конативного (поведінкового) – роблю – не роблю;
- мотиваційна – чому, навіщо.

Отже, визначити ставлення людини до довкілля можна, лише проаналізувавши усі три компоненти цього ставлення: емоції, пізнавальну діяльність, спрямовану на довкілля та поведінку в навколишньому середовищі. Ці компоненти мають різну вагу як в окремих вікових і соціальних групах, так і в окремих особистостей, тому одним із найважливіших завдань екологічного виховання є, з одного боку, формування усіх трьох компонентів, а з другого – гармонійного їх поєднання.

Ставлення до довкілля у дітей дошкільного віку значною мірою визначається особливістю мислення, яке Ж. Піаже характеризував як егоцентричне. Егоцентричне мислення дитини дошкільного віку

характеризується тим, що вона чітко не диференціює своє “Я” й навколишній світ, суб’єктивне й об’єктивне, переносить на реальні зв’язки між явищами світу власні внутрішні спонуки.

Крім егоцентризму, в ставленні до довкілля для дошкільників, особливо молодших, характерні також антропоморфізм, артифікалізм і прагматизм.

Антропоморфізм у ставленні до довкілля виявляється в тому, що дитина пояснює усі причинно-наслідкові зв’язки, які існують у навколишньому середовищі, за аналогією з явищами в людському середовищі. Наприклад, маленькі діти часто погоджуються з тим, коли дорослі говорять їм, що “Сонечко пішло спати”, “Квіточки хочуть пити” тощо.

Артифікалізм (від лат. *arte* – штучно і *facere* – робити) – друга характеристика мислення дошкільника, в основі якої лежить уявлення, що всі об’єкти та явища довкілля створені самими людьми для власних цілей. Артифікалізм, властивий дітям дошкільного віку, призводить до формування в них прагматичного ставлення до довкілля: “Дерева ростуть для того, щоб мені були яблука, груші, сливи; річка існує, щоб я в ній купався” тощо. Безумовно, таке ставлення до довкілля буде тим виразнішим, чим менше впроваджуватиметься екологічне виховання.

В екологічній свідомості дошкільника переважає емотивний компонент – навколишнє середовище дошкільник сприймає досить емоційно.

У старшому дошкільному віці з’являються передумови для формування когнітивного компонента екологічної свідомості. Ази екологічних знань можна давати дітям на заняттях з малювання, розвитку мовлення та вивчення рідного краю, формуючи когнітивний компонент ставлення до довкілля.

Щодо емотивного та поведінкового компонентів, то їх доцільно формувати в безпосередній діяльності “екскурсіях рідним краєм та заходах, спрямованих на облаштування довкілля, таких, як прибирання території ігрового майданчика, насадження квітів, догляд за кімнатними тваринами.

У молодшому шкільному віці відбуваються суттєві зміни в сприйманні навколишнього середовища, порівняно з дошкільним віком. Саме в молодшому шкільному віці починає стрімко формуватися поведінковий компонент екологічної свідомості, з’являється бажання й можливість самому доглядати тварин, вирощувати рослини, створювати комфорт і затишок навколо себе. Але потрібно враховувати можливості дитини й пропонувати їй догляд за невибагливими тваринами та рослинами, тобто такими,

що не потребують занадто складних технологічних прийомів догляду. Це, наприклад, такі тварини, як морські свинки, ховрашки, черепашки. Серед рослин не потребують складного догляду кактуси, алое, каланхое.

Високий пізнавальний інтерес у молодшому шкільному віці до світу природи, а також спостережливість можуть бути використані для розширення екологічної ерудиції. Для формування когнітивного компонента екологічної свідомості використовується література з яскравими фото та малюнками тварин і рослин, екскурсії на природу, до природничого музею чи зоопарку, де кваліфікований працівник розповість багато цікавого про тварин та їх охорону.

Що стосується взаємовідносин із довкіллям, то, як зазначає О.О.Бодальов, у молодшому шкільному віці світ природи починає відігравати все більш значиму роль у психічному житті дитини. Ставлення до природи у цьому віці стає більш інтенсивним. Так, якщо серед малюнків семирічних дітей на вільну тему природні пейзажі та зображення тварин представлені у 25% малюнків, то у 8 – 9 років їх кількість збільшується до 41% [7]. Л.Гуляницька у своєму дослідженні показала, що ставлення до природи у молодшому шкільному віці ще не має достатньої широти, усвідомлення, узагальнення. Наприклад, діти цього віку у зміст поняття “природа” включають, перш за все, живу природу, насамперед, рослини (78% опитаних) і, у значно меншій мірі, тварин (43%, причому 80% з них – це домашні тварини), а вже потім – неживу природу: землю (35%), хмари (25%), дощ (22%), воду (15%), небо (13%) і т.ін. Це можна пояснити тим, що поняття “природа” у молодших школярів формувалося переважно на побутовому рівні [7].

Молодший підлітковий вік (9–10 років) вважається найбільш сприятливим для цілеспрямованого формування екологічної свідомості. Інтенсивність взаємодії з довкіллям у підлітка може бути досить високою. Крім пізнавального інтересу до довкілля, на високому рівні йому властиве тяжіння до практичної взаємодії з природою. На тлі цього тяжіння створюються сприятливі умови для формування екологічності поведінки, тому важливо використати ці умови, залучаючи підлітків не тільки до широкого вивчення довкілля, а й до активних дій щодо його охорони та поліпшення.

Середній підлітковий вік (11–13 років) насамперед характеризується тим, що пізнавальний інтерес до світу природи починає втрачати своє першорядне значення й поступається місцем інтересу до людини, до взаємин між людьми. Тому акцент на передачі школярам різноманітних даних про світ природи у цьому віці є не

надто ефективним. Водночас середні підлітки вже можуть самостійно здійснювати досить складні технології взаємодії з природними об'єктами “наприклад, утримання кімнатних птахів або догляд за акваріумом, вирощування рослин на подвір'ї. Отже, особливу увагу в середньому підлітковому віці слід зосередити на організації їх участі в охороні довкілля, тобто у сфері формування стратегій і технологій екологічної діяльності.

Старший підлітковий вік (14–15 років) вважається критичним, а отже, найбільш психологічно складним етапом формування екологічної свідомості. У цьому віці вже домінує об'єктивне уявлення про світ природи, а прагматизм щодо неї сягає максимуму. За даними С. Дерябо та В. Ясвіна, в старшому підлітковому віці вже чітко викристалізуються групи школярів, що характеризуються активним ставленням до світу природи й відрізняються від більшості своїх ровесників вищим рівнем екологічної свідомості [2]. Психологи вважають, що яскраво виражений прагматичний характер ставлення до довкілля, властивий переважній більшості старших підлітків, можна коригувати шляхом стимулювання в них екологічного колекціонування, не пов'язаного з відняттям життя у природних істот. Це може бути колекціонування пташиного пір'я, насіння рослин або ж збирання марок на тему “флора і фауна” тощо.

Як вважають деякі дослідники, у цілому процес формування екологічної свідомості у старшому підлітковому віці є найбільш складний і такий, що потребує, в основному, нейтралізуючих та коригуючих дій екопсихологів. Так, В.А.Ясвін зазначає, що властивий старшим підліткам прагматизм ставлення до природи та їх загальна соціально-психологічна напруженість перетворюють для них світ природи у свого роду “полігон” для власних досягнень. Втрата психологічної близькості зі світом природи, переважання об'єктно-прагматичного його сприйняття супроводжується зниженням емоційного ставлення до природи. Отже, В.А. Ясвін приходить до висновку, що структура інтенсивності ставлення до природи у старших підлітків має структуру, властиву “нігілістам”. Так цей вчений називає осіб, що мають низьке, несформоване ставлення до природи. Тобто, старші підлітки намагаються просто використовувати природу, а до взаємодії, до спілкування із природними об'єктами вони вже не схильні [2].

Як стверджує Б.Т.Ліхачов, підлітковий вік є найбільш сензитивним для екологічного виховання. Саме підлітки, на його думку, виражають готовність до екотворчої діяльності [8]. Разом із тим, як показують дослідження наші та наших колег, зокрема, І.В.Кряж, О.В.Рудоміно-Дусятської, О.Л.Верніка, якщо підлітків

не долучати до еколого-охоронної діяльності, то їх діяльність може легко стати еколого-руйнівною. Еколого-деструктивна діяльність підлітків може бути обумовлена можливістю виходу компенсаторної агресивності, яка викликана труднощами їх соціалізації. Разом із тим, залучаючи підлітків до екологічної діяльності, спрямованої на охорону та розвиток довкілля, ми сприятимемо і їх соціалізації.

У цій діяльності в трансформованій формі, безпечній для довкілля, реалізується властива для цього віку потреба в добуванні “трофею” (особливо у хлопчиків), що підтверджує їх дорослість. Серед старших підлітків спостерігається також посилення симпатій до так званих благородних хижаків – тигрів, левів, ягуарів. Такі симпатії можуть бути використані для формування пізнавального компонента екологічної свідомості.

Отже, в цілому процес формування екологічної свідомості у старшому підлітковому віці є найбільш складним і таким, що потребує переважно нейтралізуючих та коригуючих дій екопсихологів.

У юнацькому віці переважає естетичне сприймання довкілля, ставлення до якого має об'єктивний характер, як і в підлітковому віці. Але він менш прагматичний, ніж у підлітків. Юнацький вік спонукає до пошуку гармонії у світі й усвідомлення власного місця в ньому. В юнацькому віці, в основному, завершується формування картини світу. Практична взаємодія з довкіллям здійснюється здебільшого в естетичному напрямку й виражається в малюнках, віршах, фотографіях, музиці. Отже, психологічні особливості процесу формування екологічної свідомості в юнацькому віці зумовлюють спрямування педагогічних зусиль на допомогу юнакам в опануванні естетичних технологій взаємодії особистості з довкіллям. Однак слід зазначити, що юнацтво ХХІ сторіччя відзначається також високою прагматичністю й інтелектуалізмом. Тому сьогодні педагоги досить успішно використовують такі форми заохочення до екологічної діяльності, як створення екологічних інтернет-проектів.

Висновки. Зрілий вік на сучасному етапі характеризують дві стратегії ставлення до довкілля: господарська і завойовницька. Керуючись господарською стратегією, люди беруть з довкілля все необхідне для себе (як із власної комори) і намагаються підтримувати там лад. Якщо ж людина поводить себе з довкіллям як завойовник, вона бере що хоче і як хоче, незважаючи на об'єкт завоювання. Довкілля потерпає в обох випадках, оскільки суть стратегій як господаря, так і завойовника одна – добування з довкілля певних речовин та енергії, перетворення їх згідно з волею людини (ця воля може протиставлятися загальнолюдській волі) і створення потрібних людині речей, які не завжди будуть безпечними

для довкілля. Потерпає від таких стратегій і сама людина, оскільки вона є частиною навколишнього середовища. Отже, актуальними стають три аспекти даної проблеми:

- виснаження природного середовища, вичерпання ресурсів;
- заповнення цього середовища непотрібними компонентами, що робить його непридатним для життя;
- завдання шкоди людству.

Отож, як зазначав В. Вернадський, людина стає дедалі більш значущою геологічною силою. Тобто вона своєю діяльністю перетворює навколишній світ, вклинюється в систему геохімічного перерозподілу атомів в універсумі, стаючи з часом домінантою цього процесу. Відтак надзвичайно актуальною є потреба розробки третьої стратегії поведінки людини в довкіллі, яка була б однаково прийнятна і для людини, і для довкілля.

Список використаних джерел

1. Бауер М.Й. Екологічні знання у контексті формування світоглядних цінностей суспільства: Автореф. дис. канд. філос. наук. – К., 1998. – 21 с.
2. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д.Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 477 с.
3. Зверев И.Д. Экология в школьном обучении: Новый аспект образования / И.Д.Зверев. – М., 1980. – С.10 (96 с.).
4. Каропа Г.Н. К созданию методики экологического образования школьников / Г.Н.Каропа// Вопр. психол. – 1995. – № 1. – С. 69–73.
5. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посіб / В.С.Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 349 с.
6. Лазурский А.Ф. Программа исследования личности в её отношениях к среде / А.Ф.Лазурский, С.Л.Франк // Русская школа. – 1912. – Кн.1. – С. 1-24.
7. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології: навч. посіб./ А.М.Львовичкіна. – К.: МАУП, 2004. – 136 с.
8. Скребец В.А. Экологическая психология: учеб. пособие / В.А.Скребец. – К.: МАУП, 1998. – 142 с.
9. Холодный Н.Г. Мысли натуралиста о природе и человеке // Русский космизм: Антология философской мысли / Н.Г.Холодный. – М., 1993. – С. 336. (С.332-344).
10. Bacon F. De Dignitate and the Great Preaturation, Vol. 4. The Collected Works of Francis Bacon, eds. J. Spedding, L. Ellis and D. D. Heath, Longmans Green, 1980.

11. Bronfenbrenner U. The ecology of human development. Experiments by nature and design. – Cambridge, 1979. – 305 p.

The article analyzes the problems of formation and development of environmental awareness at each age stage of development of personality, its attitude to the environment, characterized by patterns of environmental attitudes and reasons of environmental behavior in different age groups.

Keywords: environmental education, environmental awareness, environmental behavior, environmental settings.

Отримано: 17.03.2011

УДК: 159.9

І.Ю. Наконечний

Основи розвитку саморегуляції поведінки підлітків

Проаналізовано основні підходи щодо розвитку саморегуляції та можливих шляхів удосконалення саморегуляції поведінки підлітків. Проведений загальний, вибірковий теоретичний аналіз саморегуляції поведінки підлітків і визначені основні шляхи підвищення саморегуляції поведінки у підлітковому віці. Розроблено систему розвитку когнітивного компонента саморегуляції поведінки підлітків, за допомогою програми тренінгових занять. Використовуючи вправи психологічного тренінгу, нам вдалося підвищити рівень розвитку саморегуляції поведінки підлітків, підтвердженням чого є покращення показників когнітивного компонента саморегуляції.

Ключові слова: когнітивний, компонент, тренінг, удосконалення.

Проанализированы основные подходы, относительно развития саморегулирования и возможных путей усовершенствования саморегулирования поведения подростков. Проведен общий, выборочный теоретический анализ саморегулирования поведения подростков и определенные основные пути повышения саморегулирования поведения в подростковом возрасте. Разработана система развития когнитивного компонента саморегулирования поведения подростков, с помощью программы тренинговых занятий. Используя упражнения психологического тренинга, нам удалось повысить уровень развития саморегулирования поведения подростков, подтверждением чего есть улучшение показателей когнитивного компонента саморегулирования.